

# לחקר הציונות והעלייה בקרב יהודי-המזרח – הבטים מתודיים

מיכאל אביטבול

מבוא: ראשית חקר הציונות בארצות-המזרח

המחקר על הציונות בארצות האסלאם משך בשנים האחרונות הרכה חוקרים והם שינו בעבודתיהם את ידיעותינו מן הקצה אל הקצה על נושא. שנחשב במשך שנים ארוכות כמעט בלתי קיים בקהילות ישראל במזרח. סלל את הדרך ד"ר חיים י' כהן, במחקרו החלוצי 'הפעילות הציונית בעיראק' (תשכ"ט), שהיה בין הראשונים שתיאר את הציונות בארצות האסלאם לא במושגים של 'אהבת ציון' או 'זיקה מסורתית ל'ציון', שנתפסה עד אז כציונות 'פאר אקסלאנס' של 'יהודי-המזרח' — דהיינו ציונות 'מסורתית' ו'משיחית', היונקת השראה בלעדית מחזון הנביאים ורק מעט מאוד, אם בכלל, מהציונות המדינית המודרנית. מאמצע שנות השבעים ואילך, עם הגברת המאמצים לעידוד המחקר על יהדות-המזרח, התפרסמו בזה אתר זה מחקרים חדשים על הציונות 'המדינית' בארצות האסלאם — בין היתר: מצרים,<sup>1</sup> איראן<sup>2</sup> וצפון-אפריקה.<sup>3</sup> מחקרים אלה נתנו דחיפה חזקה, וגם מידה לא מבוטלת של לגיטימיזציה, לחקר הציונות בארצות-המזרח ופירותיהם הזינו מאז עשרות קורסים אוניברסיטאיים, כינוסים, השתלמויות מורים, הרצאות בציבור וכיו"ב. בין הסיבות הרבות למשיכה הזאת לחקר הציונות בארצות האסלאם, אציין שלוש מרכזיות:

פידוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 על ראשית הפעילות הציונית במצרים כתב יעקב מ' לנדאו, עוד ב-1967, בספרו המקיף על יהודי מצרים במאה ה-19 — ראה: לנדאו. הרחיב את הנושא אחריו צבי יהודה בעבודת המ"א שלו, שפורסמה כשלושה חלקים — ראה: יהודה, גורמים; יהודה, ראשית; יהודה, ארגונים. אציין עוד, כי בעוד שבגוף המאמר נדונו מחקרים שפורסמו בעשור השנים האחרון, הרי בהערות הפניתי גם אל חיסורים נבחרים שפורסמו קודם לכן.

2 ראה: מצר.

3 ראה: אביטבול, הפעילות. בין הפרסומים הראשונים על הציונות בארצות האסלאם יש מקום להזכיר גם את הסדרה 'מבחד מקודות לתולדות הציונות בארצות המזרח', שיצאה לאור מטעם משדד החינוך והתרבות ואשר הכילה תיקי מקורות, מפות ותומר רקע על הציונות בתימן, במצרים, ככל-עיראק, בצפון-אפריקה, בסוריה ולבנון, בארצות הבלקאן, בהודו ובפרס. יש לציין שמתוך רצון לא 'לקפח' אף קהילה, הרוחבו הוגי התכנית את משמעות המושג ציונות כך שיקיף את כל הביטויים השונים של הערגה ל'ציון', ללא הכרלי זמנים, מניעים ויעדים.

(א) זמינות התיעוד. בניגוד להכטים רבים אחרים כתולדות היהודים בארצות האסלאם, המחייבים את החוקרים לצאת למרחקים כדי לאסוף את התיעוד הנדרש — אם בכלל הדבר ניתן — רוב רובו של החומר על הציונות מרוכז מטבע הרברים בישראל: בארכיון הציוני המרכזי, בגנוך המדינה, בארכיון ההגנה, בארכיון מפלגת העבודה, בבית ז'בוטינסקי, ביד טבנקין ועוד. לרוב זהו חומר עשיר ומגוון, שהגישה אליו קלה יחסית, בהיותו כחוב ברובו עברית וכדוב הארכיונים גם מסודר ומקוטלג היטב. נוסף לתיעוד הכתוב, גם נעשה בזמן האחרון שימוש הולך וגובר בתיעוד בעל־פה: עדויות של שליחים לשעבר, פעילים ציוניים מקומיים, מקבלי החלטות וכיו"ב — אשר רובם ככולם חיים בארץ או שהוקלטו זכרונותיהם. עדויות אלה מצויות במוסדות כמו יד טבנקין והמכון לתיעוד כע"פ של האוניברסיטה העברית, המתמחים בשימור חומר מעין זה.

(ב) שימושיות המחקר. בשל טיבו ועכשוויותו של המחקר על הציונות מובטח לו שימוש כמעט מיידי בתוכניות הלימודים ובספרי הלימוד המיועדים לתלמידי בחי"ה הספר. ואכן הודות להתפתחות שחלה בתחום זה, אין כמעט בשנים האחרונות שאלון לבחינת הבגרות בחולדות עם ישראל בדורות האחרונים שלא הכיל שאלה על הציונות בארצות האסלאם.

(ג) תסמונת 'עמוד האש'. אין לחשוך בכשרות האקדמית של מניעי החוקרים המקצועיים העוסקים בתחום זה, אך לעיסוק האינטנסיבי בציונות בארצות המזרח נוער גם תפקיד חינוכי־אידיאולוגי מובהק: להראות שהיה ליהדות־המזרח חלק פעיל באפוס הלאומי שהביא להקמת מדינת ישראל. בניגוד למה שהשתמע מהסידרה הטלביזיונית 'עמוד האש', מראים חוקרים אלה, כי הציונות לא פסחה על ארצות האסלאם ושנים רבות בטרם עלו (ולא העלו) ארצה, התוודעו יהודי־המזרח אל כמה דכיבים אידיאולוגיים עיקריים של הציונות (החלוציות, לדוגמה) או אף התנסו בפעולות גודשות מיטען סמלי והירואי, כמו: מחתרת, עלייה בלחי לגאלית או העפלה.

#### א. מי חוקר מה?

מכל מקום, המחקר על הציונות ועל העלייה בארצות האסלאם, יהיו אשר יהיו מניעיו, התגלה כמחקר פורה במיוחד. הוא הניב עשרות מאמרים, שהתפרסמו בכחבי־עת ובקבצים כמו: 'פעמים', 'ספונות', 'ציון', 'שורשים במזרח', 'מקדם ומים', 'יהדות זמננו', 'כיוונים', 'הציונות', ועוד.

על מספר קהילות, כמו חימן ועיראק, המחקר כבר מפותח דיו עד כדי פרסום מונוגרפיות מסכמות בסוגיות נבחרות, דוגמת סוגיית העלייה: ראה, למשל, חיבוריהם של יהודה ניני, 'חימן וציון' (תשמ"כ), ניצה דרויאן, 'באין מרבד קסמים' (תשמ"ב) ולאחרונה ספרו של משה גת, 'קהילה יהודית במשבר — יציאת עיראק' (תשמ"ט). בצפוי, לא כל הקהילות היהודיות זכו למידה שווה של התענינות. כך

למשל, לעומת עיראק, איראן, מצרים, ארצות המגרב ואפילו לוב, שמיקרו את חשומת-ליבם של רוב החוקרים, מעט מאוד נכתב על אודות הפעילות הציונית בסוריה-לבנון. בתורכיה ובארצות הבאלקאן<sup>4</sup> — שלא במסגרת הפעילות הדיפלומטית של ההסתדרות הציונית העולמית בקושטא קודם מלחמת-העולם הראשונה<sup>5</sup> או במסגרת המהלכים של הסוכנות היהודית לקשירת קשרים עם ראשי הציבוריות הערבית בסוריה ולרכישת אדמות בגבולה הצפוני של ארץ-ישראל<sup>6</sup>. ככלל, הרוב המכריע של חוקרים אלה הם ישראלים הנמנים עם סגל-ההוראה והמחקר במסדות להשכלה גבוהה בארץ. מלבדם יש להזכיר עיתונאים ואנשי ציבור אחדים, שהתפנו מעיסוקיהם הקבועים ותרמו תרומה בעלת ערך לתחום זה, גם אם לרוב אין אלה מחקרים מקצועיים מוקפדים או שכתיקרם הם מסוג הכתיבה המימוארית או התיעודית. נציין בהקשר זה את ספריהם של: שמואל שגב, 'מבצע יכין' (תשמ"ד), על העלייה החשאית ממארוקו בשנות החמישים ותחילת שנות השישים; שלמה הלל, 'רוח קדים' (תשמ"ה), המשחזר בצורה מרתקת את האירועים שקדמו לעלייה של יהודי עיראק; את שני הכרכים עתירי התיעוד, שקיבץ מרדכי ביבי, 'המחתרת הציונית-חלוצית בעיראק' (תשמ"ח)<sup>7</sup>. אולם שלא כמו נושאים אחרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, אין הציונות זוכה — מסיבות מובנות — לעניין רב בקרב החוקרים בחו"ל, יהודים ולא-יהודים כאחד. בין המעטים שעסקו בנושא זה נציין את דוויס בנסימון-דונת (על הציונות במגרב) ואת אסתר בנבסה (על הציונות בתורכיה), שתיהן מצרפת. את גודרון קרמר מגרמניה (על הציונות במצרים)<sup>8</sup> וכן את החוניסאי האדי אל-ח'ימומי מחבר הספר 'אל-נשאט אל-סהיותי בחונס בין 1897-1948' [ההתפשטות הציונית בחונס בשנות 1897-1948] (1982). שלפי מיטב ידיעתי הוא

4 בין המחקרים המעטים על הציונות בסוריה — ראה: עבאס. על הציונות בתורכיה, המחקרים היחידים במעט הם מחקריה של ד"ר אסתר בנבסה; בנסיף לעבודת הדוקטור שלה על הרב נחום אפנדי שטרס יצאה לאור — ראה: בנבסה, נחום: היא פירסמה מאמר חשוב על העיתונות היהודית באסתאנבול ובסאלוניקי ערב מלחמת-העולם הראשונה ויחסה לציונות — ראה: בנבסה, עיתונות

5 דוגמאות אחדות — ראה: אליאב; פרחי; אוקה; מאנדל.

6 ראה, למשל: אילן.

7 מרדכי ביבי פירסם קודם לכן ספר רבו עדויות וסיפורים על המחתרת בעיראק — ראה: ביבי, מארבע, יצוין. שסוג זה של ספרות — שהיה נפוץ מאוד בשנות החמישים והשישים — המבוסס על זכרונות אישיים או על עדויות פרי עטם של שליחים או פקידים בכירים לשעבר בסוכנות ובממשלה, הידלדל מאוד בזמן האחרון. להוציא את ספרו האחרון של איסר הראל שתלקים ממנו עוסקים בעלייה ממארוקו (ראה: הראל), יש להזכיר עוד את עדויותיהם של אפרים בן-חיים — ראה: בן-חיים פרידמן; ושל כלב קסטל — ראה: קסטל. עדויות אלו מביאות מידע חשוב ביותר על ההעפלה וההבשרה של נוער יהודי מצפון-אפריקה בשנות הארבעים.

8 פרופ' בן-סימון-דונת היתה בין הראשונים שחקרו את הפעילות הציונית בצפון-אפריקה. את מימצאיה היא פירסמה כפרק בספרה על הקליטה של יהודי צפון-אפריקה בישראל — ראה: בן-סימון, עולים; ובן בצורה של אוסף מקורות (בצרפתית) — ראה: בן-סימון, ציונות. עוד על הציונות בצפון-אפריקה יש להזכיר את עבודת-הדוקטור של אלי בנארוש וכן את מחקריהם של גודרון קרמר ודוברט טיגנור — ראה: בנארוש; קרמר; טיגנור.

החוקר הערבי הראשון שפירסם מחקר מדעי על תולדות הציונות בארץ מוסלמית כלשהי.<sup>9</sup>

## ב. המחקר והישגיו

אין זה מופרז לומר שהישגו העיקרי של התחום הזה הוא בעצם הוכחת קיומה של הציונות בתורת אידיאולוגיה מודרנית באגן הים התיכון עוד בתקופת תיאודור הרצל וחדירתה לקהילוח רבות בארצות האסלאם כבר כאשר נודע על כינוס הקונגרס הציוני הראשון. במצרים, במארוקו, בלבנון ובעיראק באה היוזמה להתארגנות ציונית לרוב ממשכילים מקומיים, שעקבו אחר המתרחש בעולם היהודי, או מפליטים יהודים מאירופה ומארץ-ישראל שהזדמנו למקום. באופן כללי באו היוזמים מקרב החוגים שעברו תהליכי מודרניזציה ואקולטורציה על רקע התמודדות שעברו על ארצות הים התיכון במחצית השנייה של המאה ה-19. אכן סיווג הקהילות בהתאם למידת המודרניזציה שלהן מראה שהציונות חדרה רק לאותם יסודות שעברו מידה מסוימת של תילון, אם באמצעות מגעים עם העולם המערבי ואם על-ידי קבלת השכלה מודרנית במוסדות חינוך אירופיים. אי-לכך לא היתה ציונות מדינית בתימן (פרט לעדן) ואילן לאיראן היא חדרה רק לאחר הצהרת באלפור ולאחר התמורות שבאו עקב המהפכה התחוקתית (1906).<sup>10</sup> אולם חפיפה זו בין ציונות למודרניזציה לא תמיד היתה חד-משמעית, שכן נראה, כי מעבר לסף מסוים, הניתוק מדפוסי החיים המסורתיים היה כעוכרי הפעילות הציונית: ואכן — כפי שמראה המקרה המיוחד של יהדות אלג'יריה, שהתנסתה בשינויים המודרניים העמוקים ביותר ושיתה אטומה כמעט לחלוטין בפני הפעילוה הציונית — עולה בבירור, שכוח המשיכה של הציונות נחלש ככל שמרוכר ביסודות 'המודרניים' יותר של החברה היהודית: כוגרי מוסדות להשכלה גבוהה, בעלי הנתינות האירופית בצפון-אפריקה ובמצרים, העילית הפוליטית והספרותית שצמחה בעיראק תחת השלטון הבריטי ובראשית תקופת המלוכה; באופן כללי מאוד אלה המכונים 'מתבוללים' כפי שליחי המוסדות הציוניים.

מצד שני, היות הציונות תופעה מודרנית לא מנעה בעד דבנים לא-מעטים להצטרף לאגודות הציוניות הראשונות. נראה כי המייחד את הציונות בארצות האסלאם הוא שכאף מקום היא לא עוררה נגדה את ההתנגדות האיריאולוגית של האורתודוקסיה הרבנית. אמנם ניתן להצביע על עימותים חריפים שהתגלעו מדי פעם בין המימסד המסורתי ובין המנהיגות הציונית הצעירה, אך אלה היו עימותים פוליטיים באופיים, שנבעו לרוב מתוך פחד מתגובת השלטונות להתארגנות הציונית או על רקע סכסוכים פנים-קהילתיים, כמו העימות בין הרב הראשי בעיראק ששון בדודי ובין ציוני כגדאד בשנות העשרים.<sup>11</sup>

9 ראה: אל-תימומי.

10 ראה: נצר.

11 דיגמאות נוספות אנו מוצאים כלוב, שבה רצה דוד נחייסי, מייסר 'חוג ציון' בטריפולי, לכבוש את

המחקר הקיים מעלה קווי דמיון נוספים בין כל הקהילות שבהן צמחה התנועה הציונית. כך למשל אפשר להראות כי כמעט בכל הקהילות הללו היו שלושה שלבים עיקריים בהתפשטות הציונות.

(א) שלב הפריחה. שלב זה נמשך מהקונגרס הציוני הראשון עד ייסוד הבית הלאומי. בתקופה זו כמו האגודות הציוניות הראשונות, שמספרן הגיע לשיאו כשל ההתרגשות העצומה שאחזה בכל הקיבוצים היהודיים עקב הצהרת באלפור או כתוצאה מהמפגש עם הגולים מארץ-ישראל, כמו בסוריה ובמצרים.<sup>12</sup> פריחה זאת נמשכה חרף בעיות חמורות בתחום הניהול של האגודות והפראאציות המקומיות, וכן בעיות לא-פחות קשות, שנבעו מתקשורת לקויה עם ההסתדרות הציונית העולמית, מחשדנות כלפי הציונות מצד נציגי כ"ח שהתנגדה נמרצות לאידיאולוגיה הציונית, ומצד השלטונות המקומיים או המימסד הקהילתי.<sup>13</sup> האגודות הציוניות שהוקמו איגדו בתוכן בדרך-כלל עשרות מעטות בלבד של חברים, אשר רק לעיתים רחוקות התאחדו בגופים רחבים כלל-ארציים. אמנם באותה תקופה גם תפוצות אחרות בעולם היהודי לא הצטיינו בדרך-כלל בקיומם של ארגונים ציוניים המוניים; אך ההבדל הוא בכך שבארצות האסלאם אף תנועה ציונית מקומית לא הצליחה לפני מלחמת-העולם השנייה להקים לעצמה פריפריה רחבה של אוהדים שיהיו מסוגלים לקלוט, להבין ולפעול בהתאם ל'מסרים' ששודרו אליהם מה'מרכז' הציוני. 'כיבוש הקהילה' לא היה אקטואלי בשום מקום, פרט — משום מה — לטריפולי שבלוב, שבה נעשה ניסיון מעין זה על-ידי ראש 'חוג ציון' ואנשיו, שהציגו את הציונות בתור תנועה לחידוש המסורת ולהחייאת החינוך היהודי — מטרת שנבצר מהמימסד הקהילתי הותיק לבצע בכוחות עצמו.<sup>14</sup> (ב) שלב של סטאגנציה — אשר לא היה מיותר לארצות-המזרח בלבד — שנמשך עד מלחמת-העולם השנייה. הפעילות הציונית בתקופה זו התאפיינה בירידה דראסטית במספר שוקלי השקל, בפירוק אגודות ובדעיכה של הפעילות הפוליטית וההסתברתית.<sup>15</sup> מעל לכל, באותה תקופה הציונות לא הצטיירה כתנועה לותמנית במיוחד ופחות מזה כתלופה רעיונית בעלת משקל לזרמים איריאולוגיים אחרים. במידה שהיו כאלה בציבוריות היהודית, או כתחליף לזיקה המסורתית לציון, אשר למבכה האירונית

מוסדות הקהילה על אפו וחמתו של המימסד המסורתי, וכן באיראן על רקע הופעותיו 'החתרניות' של שמאל יחוקאל חיים, שנידון למוות ב-1931 כאשמת קשירת קשר נגד המשטר.

12 ראה: גברין.

13 ראה למשל את הניתוח של צבי יהודה בקשר למצרים (יהודה, ראשיתה; יהודה, ארגונים; יהודה, גורמים), ראה לגבי עיראק את דעתו של תיים בהן (כהן, פעילות, עמ' 134-151). אשר ליחס של כ"ח ושל השלטון המקומי — ראה: אביטבול, הפעילות; מ' לסקר, תולדות; כהן, החינוך; כהן, ליוטה; יהודה, מארוקו.

14 ראה בענין זה: רומני.

15 אם להסתמך למשל על הנתונים המובאים על-ידי החוקר החוניסאי אל-תימומי, מספר שוקלי השקל בחוניסיה ירד מ-1501 בשנת 1931 ל-228 בשנת 1934. במקביל ירד מספר משתתפי הכתירות לקונגרסים הציוניים מ-3187 בשנת 1920 ל-504 בשנת 1933. ראה: אל-תימומי, עמ' 122.

נראתה יותר מגשימה בהשוואה לציונות המדינית אשר לא עודדה כלל את העלייה. שכן, התנועה הציונית באותה תקופה לא חייבה עלייה 'כללית' או המונית אלא העדיפה, מטעמים אידיאולוגיים ופוליטיים כאחד, את עלייתם של פעילי התנועות התלוציות מזה ושל יהדות המצוקה מזה. באותו זמן כמעט לא היו תנועות חלוציות בארצות האסלאם ואילו בהשוואה למצב ששרר במרכז אירופה ובמזרח אש לא כלל את יהדות-המזרח בגדר יהדות מצוקה.<sup>16</sup> מכל מקום, ראיה לדמותם האידיאולוגית של העולים מארצות האסלאם בתקופה שלפני מלחמת-העולם השנייה תשמש העובדה, שרבים יותר מתוכם הצטרפו למוסדות המזוהים עם היישוב הישן (ישיבות, ארגונים עדתיים) מאשר פעילים ציוניים מקומיים שהצטרפו למפעלי ההתיישבות החדשה. אי מתן מספר מספיק של סרטיפיקאטים לפעילים ציוניים שהביעו את רצונם לעלות ארצה גרם בעקבותיו לסכסוכים רבים בין האגודות הציוניות המקומיות ובין הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית. אמנם אין מקום להתעלם מההשפעה השלילית של תוסר הענות המוסדות הציוניים המרכזיים לדרישות ציוני המזרח, אולם זו טעות תמורה להסביר את כל בעיותיה של הציונות בארצות האסלאם אך ורק על רקע זה. שכן הציונות בארצות האסלאם באותו זמן עניינה מספר מצומצם של פעילים והיתה תסרה כל גוון פוליטי ברור. יוצאות מכלל זה היו קהילות סוריה ותוניסיה ששימשו כר די נרחב לפעילויות של 'החלוץ'. התנועה הרביזיוניסטית וכמשך זמן-מה גם 'השומר הצעיר'.<sup>17</sup>

(ג) שלב ההתחדשות וההתרחבות, אשר הגיע לשיאו לקראת הקמת מדינת ישראל והתאפיין בשלושה רכיבים: האחד — זיקה חזקה יותר לישוב ולמוסדות התנועה בארץ. זיקה זו טופתה הן על-ידי התיילים העבריים שבשורות הצבא הבריטי אשר הגיעו למצרים, סוריה, עיראק ולוב<sup>18</sup> והן על-ידי שליחי התנועות החלוציות, אשר בניגוד לקודמיהם, לא עסקו אך ורק בגיוס כספים אלא בעיקר בחינוך רעיוני ובהכשרה לעלייה.<sup>19</sup> הרכיב השני — חיזוק הממד האידיאולוגי-תלוצי.<sup>20</sup> הרכיב השלישי — הרגשת מוטיב ההגשמה והעלייה, אשר הכשיר את הקרקע לפעולות ההעפלה הראשונות ולעלייה הגדולה שלאחר הקמת המדינה.<sup>21</sup>

לפנינו אם כן תנועה ציונית ששינתה את אופיה בלי הכר. אמנם השינוי שחל ביתם הישוב כלפי עליית יהודי-המזרח עקב השואה היה לו חלק חשוב ביותר בתמורה הזאת. עם זאת כמה מהמחקרים שלפנינו מלמדים, כי אין לבטל כלל את תלקם של הגורמים

16 המצב השתנה בשני עניינים אלה לאחר המלחמה, מה עוד שבעקבות ועידת בילטמור אימצו ראשי התנועה תפיסה רחבה יותר של העלייה.

17 ראה: עבאס; אילן; סערון; בן-אשר.

18 ראה לעניין זה: גלבר.

19 ראה: אכידוב; חבס; גליצנשטיין-מאיר, יחס: כרד; כיכי, המחחרח.

20 ראה לעניין זה, נוסף להפניות שבהערה 19: יהודה, מכבל; אברהמי.

21 ראה למשל: יהודה, מכבל, עמ' 17-44; בן-חיים פרידמן. בין החיבורים החדשים על העלייה — ראה: הלל; גת, קהילה; וכן לסקר, היכטים. לגבי שנות החמישים והשישים — ראה: שגב.

הפנימיים, שתיוקו בקרב היהודים את התחושה שהנה הולך וקרב הקץ לישיבתם בארצות האסלאם. שכן, התרפת המתיתות בין יהודים לערבים על רקע המאורעות בארץ-ישראל מצד אחד ותחילת תהליך הרה-קולוניאליזציה מצד שני היוו שני גורמים בעלי השלכות מרחיקות לכת, שקיעקעו עד היסוד את הסדר החברתי והפוליטי שאיפשר קיום יהודי נסבל פחות או יותר. שני גורמים אלה יחד עם ההשפעה המצטברת של אירועים כמו הפרהוד בעיראק, הגזרות על יהודי צפון-אפריקה בתקופת מלחמת העולם השנייה, או הפרעות ביהודי טריפולי שבלוב בשנת 1945<sup>22</sup> הכשירו את הקרקע לעלייה וליציאה מארצות ערב, שהיתה לתופעה המונית בלתי הפיכה לאתר הקמת מדינת ישראל ולאחר העצמאות המדינית של כל אחת מארצות ערב.

### ג. המשך המחקר בעתיד – מטלות ויעדים

נראה לי כי הגיע הזמן לדרן במספר בעיות מתודולוגיות המתעוררות מעצם היות המתקד על הציונות בארצות האסלאם מתקד רגיונאלי, כלומר שואב את הלגיטימציה שלו מעצם היותו 'לוקאלי' בחיתומו ועם זאת נחשב כחלק מתופעה שהקיפה את כלל העם היהודי. עד כה, בין היתר בתוצאה מסיבות חינוכיות-לאומיות שבגללן ניתנה תנופה חזקה לתקד הציונות בארצות האסלאם, רווחה בקרב מרבית החוקרים נטייה להיצמד אל דפוסי ההתפתחות של הציונות באירופה ולתפש לאלה חיזוקים או מקבילות בקהילות המזרחיות שהיו מושא מתקדם.<sup>23</sup> אולם כדי למנוע מן המתקד בתחום זה פגמים של שטחיות ואפולוגטיות, שומה על התוקרים לא להתעלם מההבטים הייחודיים של הציונות כקרב יהודי-המזרח ולהעניק משקל רב יותר מכפי שניתן עד כה לגורמים פנימיים ולשאלות הנוגעות ישירות למציאות המקומית.<sup>24</sup> להלן מספר דוגמאות לכך:

(א) כיוון שראשית הציונות בארצות-המזרח כראשיתה – פחות או יותר – של התנועה הקאומית המקומית (המוסלמית), רצוי מאוד לבחון אם היתה פעילות-גומלין או חפיפה כלשהי בין שתי התנועות הלאומיות.<sup>25</sup>

(ב) יש לבדוק לאיזה דפוס של לאומיות שייכת הציונות של יהודי ארצות האסלאם – לדפוס הלאומיות שאינו קשור בהכרח עם הדת, הדומה לזה שרווח במערב-אירופה,<sup>26</sup> או לדפוס שדווח יותר בארצות האסלאם שבו היתה ללאומיות זיקה תזקה ביותר לדת. בקרב קהילות ישראל במזרח לא קמה 'אורתודוקסיה' דתית אנטי-ציונית, האין

22 ראה בעניין זה: גליצנשטיין-מאיר, הפרעות; תגר; קוז; אביטבול. יהודי: סימון; דה פליצ'ה.

23 תוקד הספרות העממית של יהודי צפון-אפריקה, פרופ' יוסף שטרית, מנסה להוכיח, למשל כמתקדיו האחרונים. קשר ישיר בין קיומה של 'תנועה' של השכלה עברית ובין תחילת הפעילות הציונית במארוקו – ראה: שטרית.

24 ראה, למשל, את הדיון שהקדיש צבי יהודה לשאלת העלייה בקרב יהודי מארוקו: יהודה, מארוקו.

25 כניסיון ראשון בכיוון זה – ראה: צור.

26 ראה בעניין זה: אוכריין.

בעובדה זו כדי להעיד שהציונות בקהילות אלה אכן נתפסה בכל מקום כלאומיות דתית?

(ג) עוד בהקשר של הדת, מן הראוי לבדוק כיצד הצטיירה התנועה הלאומית היהודית בכתיבה של רבני המזרח בתקופה הנדונה; מה היה למשל יחסם אל הקונגרסים הציוניים, התחדשות הישוב, החייאת השפה העברית, העלייה<sup>27</sup> — ומאוחר יותר — הקמת מדינת ישראל? האמנם כאתחלתא דגאולה וכהגשמת החזון הנבואי או באירוע בעל חשיבות היסטורית כבירה אך פחות 'משיחי' מכפי שנוטים רבים לחשוב?

(ד) המחקר בתחום זה ער בה יוצא מההנחה, שאין צורך עליה, בדבר רציפות העיונות של הסביבה המוסלמית בלפי היהודים. אין צורך לערער על ההנחה הזאת כדי לשער, שהושקע מאמץ מועט כדי לבדוק האם ועד כמה היה יחס זה משמעותי בכל זמן ובכל מקום (למשל לא הרי עיראק של רשיד עלי ונורי אל-סעיד כהרי אלג'יריה הצרפתית או מארוקו ותוניסיה שלפני אמצע שנות התמישים). חשוב עוד יותר מזה לבחון ער כמה יחסם של המוסלמים עיצב רפוסים מיוחדים של פעילות ציונית בארצות האסלאם השונות.

(ה) רוב רובם של יהודי-המזרח חיו במשך התקופה הנדונה במשטרים קולוניאליים, אשר הממשלות בארצות-האם שלהם לא הצטיינו בדרך-כלל בחיבה יתרה כלפי הציונות. אולם לא תמיד ברור ער כמה מדיניותן הכללית של בריטניה, צרפת ואיטליה כלפי הציונות השפיעה על יחסן כלפי הפעילות הציונית במושבותיהן. צרפת, לדוגמה, מן המפורסמות הוא שיחסה כלפי הציונות היה מסויג ביותר, בין היתר בשל הטענה שתנועה זו נשלחה את צרפת מ'זכויותיה' על חלק מ'סוריה הגדולה'. אך יש לבחון ער כמה יחס זה של צרפת הכתיב את מדיניותה כמושבותיה בצפון-אפריקה כלפי הפעילות הציונית. כל עור לא הוכח אחרת, נראה שרק במארוקו היתה חפיפה ברורה בין עמדתה העקרונית של צרפת בנדון ובין מדיניותה המעשית בלפי הציונות. לעומת זאת היא גלתה בתוניסיה יתר גמישות כלפי הפעילות הציונית. שוני זה ודאי מחייב הסברים נוספים שרק עיון מדוקדק בעיתונות הצרפתית המקומית ובתיעוד הארכיוני הצרפתי מתקופת הפרוטקטוראט עשוי לספק.

(ו) הפעילות הציונית מוצגת בהרבה מחקרים במנותק מכל פעילות פוליטית אחרת שהיהודים היו מעורבים בה, במישור הקהילתי או הארצי. לא זו בלבד שראייה זאת אינה נכונה ביסודה, היא גם מונעת את בדיקת משקלה היחסי של הציונות כחיי הקהילה בהשוואה לזרמים אידיאולוגיים ותרבותיים אחרים שהשפיעו על היהודים. כך, למשל, המפלגה הקומוניסטית משכה פעילים יהודים לא-מעטים בהרכב ארצות ערביות; השאלה היא, האמנם היתה הציונות, כפי שמשתמע ממחקרים לא-מעטים, הזרם הפוליטי המרכזי כחיי היהודים? ער כמה פעילי התנועה הציונית — על כל זרמיה — היו בעלי מאפיינים חברתיים ותרבותיים שונים מאלה של פעילי התנועות

27 ראה לעניין זה: כשן. זהו מחקר חלוצי בתחומו.



האחרות? מה היה רקעם ההשכלתי והסוציו-כלכלי, בהשוואה לפעילי הזרמים האידיאולוגיים האחרים? מה היתה עמדתם בנושאים כלליים שהעסיקו את יהודי המקום? עד כמה נבדל יחסם לתרבות האירופית, לשלטון הקולוניאלי, לתנועות הלאומיות המקומיות — מזה של צעירים יהודיים אחרים בני גילם? (ז) לסיום, עם ההיפתחות ההדרגתית של התיעוד הארכיוני הדין בעלייה הגדולה שלאחר הקמת חמדינה, יש לקוות שהמחקרים שייכתבו בעתיד בתחום זה יקדישו שימת לב לצוללים עצמם לא פחות מאשר לשליחים ולכל המעלים למיניהם. הדו"חות המפורטים של השליחים אמנם אין להם תחליף בכל מה שקשור לצדדים הארגוניים והפוליטיים של העלייה, אך הם לא תמיד משקפים נכונה את המצב ששרר בקהילות. כיוון שלא ככל מקום הצטיינו מחבריהם בידע מעמיק של הסביבה שלתוכה נקלעו. שכן הם חתכו מראשית דרכם האידיאולוגית על העיקרון של שלילת הגולה. על-כן תורגלו עיניהם לראות רק את הכיעור, הניוון, הדיכוי והמצוקה שבמציאות היהודית בגולה. יש צורך דחוף אפוא באיסוף חומר תיעודי נוסף בכתב וכעל-פה ובעיצוב כלים אנאליטיים חדשים להבנת התהליכים שקדמו לעלייה וכן את המניעים שהביאו את יהודי ארצות האסלאם לחולל את אחד הפרקים המרתקים ביותר בתולדות העם היהודי. ההבה שאלות מעוררת עדיין העלייה הגדולה הזאת: האם היתה יציאה מרצון או מאונס? <sup>28</sup> האמנם מוצדק לכנותה עלייה משיחית, או שמא המושג המעורפל הזה לא בא אלא לתאר את אופיה הבלתי-ראציונאלי והבלתי-מוכן מאליו? מה היה מקומם של מניעים כלכליים וגורמים גשמיים אחרים במכלול המניעים שגרמו ליהודים לצאת בהמוניהם את ארצות מוצאם? מה היה חלקם של הזרמים ההתיישבותיים השונים וגם של התנועות הדתיות בעלייתם ובקליטתם של עולי ארצות האסלאם? מה היה תהליך קבלת ההחלטות בסוכנות היהודית ובממשלת ישראל שהביא לסלקציה ואיזה תפקיד היא מילאה בעיצוב דימויה של העלייה מצפון-אפריקה הן בעיני האוכלוסיה הישראלית והן בעיני היהדות הצפון-אפריקאית עצמה?

אלה הן אחדות מהשאלות אשר המחקר על הציונות והעלייה בארצות האסלאם ראוי שיתמקד בהן בזמן הקרוב. לאור השגיהם עד עתה, אין ספק שיש בידי החוקרים העוסקים בנושא חשוב זה האמצעים והכישודים הדרושים להעשיר את ידיעותינו כפרקים עלומים נוספים בגלגולים שעבר הרעיון הלאומי היהודי בעת מפגשו עם יהודי ספרד והמזרח.

28 ראה בעניין היציאה מעיראק: גת, הפצות: על עיקר הדיכויים הוא חזר בספרו — ראה: גת, קהילה, עמ' 149-165.

הפניות ביבליוגרפיות

י' אבידוב, נתיבים נעלמים, חל-אביב חש"ו.	אבידוב
מ' אביטכול, 'הפעילות הציונית בצפון אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה', פעמים, 2 (קץ תשל"ט), עמ' 65-91.	אביטכול, הפעילות
— — —, יהודי צפון-אפריקה במלחמת-העולם השנייה, ירושלים תשמ"ו.	אביטכול יהודי
ח' אברהמי, 'ראשיתה של התנועה החלוצית בצפון-אפריקה (1943-1948)', שורשים במזרח, א (תשמ"ו), עמ' 191-240.	אברהמי
C.C. O'Brien, 'Some Reflections on Religion and Nationalism', <i>Studies in Zionism</i> , VI, 2 (1985), pp. 162-169.	אוברין
M. Kemal Oke, 'Young Turks, Freemasons, Jews and the Question of Zionism in the Ottoman Empire (1908-1913)', <i>Studies in Zionism</i> , VII, 2 (1986), pp. 199-218.	אוקה
צ' אילן, 'החלוץ בסוריה והתיישבות בחורן, 1936-1928', פעמים, 14 (תשמ"ג), עמ' 45-56.	אילן
מ' אליאב, דוד ולפסון זמנו, ירושלים תשל"ז.	אליאב
ה' אל-תימומי, אל-נשאט אל-סהיוני בתתם בין 1897-1948, תניס 1982.	אל-תימומי
ארץ-ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, כרך א, ירושלים תרפ"ח, כרך ב, ירושלים תרפ"ט.	אלמאלית
מ' ביבי, מארבע כנפות הנהריים, תל-אביב השמ"ג.	ביבי, מארבע
— — —, המחותר הציונית-חלוצית בעיראק, ירושלים תשמ"ח.	ביבי, המחותר
ר' בן-אשר, תולדות תנועת השומר הצעיר בתוניסיה, נבעת חביבה 1980.	בן-אשר
E. Benbassa, 'Haim Nahum Efendi, dernier grand Rabbin de l'Empire Ottoman, son rôle politique et diplomatique', Thèse de Doctorat d'Etat, Paris 1987.	בנבסה, נחום
א' בנבסה, 'עיתנים בקושטא ובסלתקי בשירות הציונות, 1914-1908', קשר, 4 (נובמבר 1988), עמ' 11-21.	בנבסה, עיתנות
א' בן-חיים (פרידמן), 'ההעפלה מצפון-אפריקה: שלוש אניתות, 1947', שורשים במזרח, א (תשמ"ו), עמ' 241-320.	בן-חיים פרידמן
D. Bensimon-Donat, <i>Immigrants d'Afrique du Nord en Israel</i> , Paris 1970.	בן-סימון, עולים
— — —, 'Les débuts du mouvement sioniste au Maroc — quelques documents des Archives Sionistes de Jérusalem', <i>Michael</i> , V (1978), pp. 17-80.	בן-סימון, ציתות
E. Benarrosh, 'La France et le sionisme au Maroc', Thèse de Troisième Cycle, Aix-en-Provence 1984.	בנארוש
ש' ברד, 'שליחות ושליחים לארצות האסלאם', שורשים במזרח, א (תשמ"ו), עמ' 145-183.	ברד
א' בשן, 'הקשרים המסורתיים בין יהדות המזרח לישוב היהודי בארץ-ישראל', פעמים, 1 (אביב תשל"ט), עמ' 15-22.	בשן
נ' גוברין, 'פגישתם של גולי ארץ-ישראל עם מצרים והקהילה היהודית בה במלחמת-העולם הראשונה', פעמים, 25 (תשמ"ו), עמ' 73-101.	גוברין
H. Goldberg, 'Rites and Riots: The Tripolitanian Pogrom of 1945', <i>Plural Societies</i> , VIII (1977), pp. 35-56.	גולדברג
י' גלבר, נושאי הדגל — שליחותם של המתנדבים לעם היהודי, ג, ירושלים תשמ"ג.	גלבר
א' גליצנשטיין-מאיר, 'יחסם של מוסדות ההנהגה הציונית בארץ-ישראל ליהודי עיראק — 1945-1941', עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשמ"ג.	גליצנשטיין-מאיר, יחסם

— —, 'הפרעמח כיהודי בגדאד — חג שבועות תש"א (1-2 ביוני 1941)', פעמים, 8 (תשמ"א), עמ' 21-37.	גליצנשטיין-סאיר, הפרעמח
מ' גח, 'הפצצות בבגדד ויציאת היהודים מעיראק, 1950-1951', כיתנים, 31 (מאי 1986), עמ' 71-87.	גת, הפצצות
— —, קהילה יהודית במשבר — יציאת עיראק, ירושלים תשמ"ט.	גת, קהילה
ר' דה פליצה, יהודים בארץ ערבית — יהודי לוח בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות (1835-1970), תל-אביב תשמ"ב.	דה פליצה
נ' דרויאן, באין מרכז קסמים, ירושלים תשמ"ב.	דרואן
ש' הלל, רוח קדים, תל-אביב תשמ"ו.	הלל
א' הראל, בטחון ודמוקרטיה, תל-אביב תשמ"ט.	הראל
ב' חבט, פורצי השערים ממזרח ומים, תל-אביב תש"ך.	חבט
ר"ל טיגנור, 'יהודי מצרים — המחחים בקהילה והציונות', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 89-106.	טיגנור
צ' יהודה, ראשיתה של הפעילות הציונית במצרים — אגודת כר-כוכבא (1897-1904)', ספנות, טז (תשמ"ם), עמ' 253-311.	יהודה, ראשיתה
— —, 'הארגונים הציוניים במצרים (1904-1917)', שבט ועם, ח (תשל"ט), עמ' 147-196.	יהודה, הארגונים
— —, 'נורמים שהשפיעו על הפעילות הציונית במצרים בשנים 1897-1917', מקדם ומים, א (תשמ"א), עמ' 249-264.	יהודה, גורמים
— — (עורך), מכלל לירושלים, תל-אביב תשמ"א.	יהודה, מבבל
Z. Yehuda, 'The Place of Aliyah in Moroccan Conception of Zionism', <i>Studies in Zionism</i> , VI, 2 (1985), pp. 199-209.	יהודה, מארוקו
— —, 'יהודי מארוקו וההתארגנות הציונית בשנים 1900-1948', ציון, נא, ג (תשמ"ח), עמ' 333-353.	יהודה, מארוקו
א' כהן, 'החינוך הציוני באידאן בתמורת הימים', כיתנים, 19 (1983), עמ' 43-79.	כהן, החינוך
ח"י כהן, הפעילות הציונית בעיראק, ירושלים תשכ"ט.	כהן, הפעילות
ד' כהן, 'ליוטה והציונות במרוקו (1912-1925)', כיתנים, 18 (1982), עמ' 105-154.	כהן, ליוטה
ר' ליכטהיים, שאר ישוב — זכרונות ציוני מגרמניה, תל-אביב תשי"ד.	ליכטהיים
י"מ לנדאו, היהודים במצרים במאה הי"ט, ירושלים תשכ"ז.	לנדאו
מ' לסקר, 'היבטים פוליטיים וארגוניים של העליה ממרוקו בשנים 1949-1956', הציונות, יב (1987), עמ' 333-367.	לסקר, היבטים
— —, 'תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במארוקו, בתוניסיה ובאלג'יריה 1897-1947', סקירה חודשית 29, 8 (אוגוסט 1982), עמ' 9-32.	לסקר, תולדות
N.J. Mandel, <i>The Arabs and Zionism before World War</i> , I, Berkeley 1976.	מאנדל
י' ניני, תימן וציון, תל-אביב תשמ"ב.	ניני
א' נצר, 'הפעילות הציונית באיראן — מהצהרת באלפור עד חוזה סאן רמו', פעמים, 1 (אביב תשל"ט), עמ' 23-32.	נצר
ר' סימון, 'יהודי לוח על סף שואה', פעמים, 28 (תשמ"ח), עמ' 44-77.	סימון
ח' סעדון, 'התנועה הרביעית וביט"ר בתוניסיה, 1926-1939', עברות גמר לקבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.	סעדון
א' עבאס, 'לתולדות חנונת "החלוץ" בסוריה ובלבנון', שבט ועם, ג (כסלו תשי"ט), עמ' 113-124.	עבאס
D. Farhi, 'Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlement in Palestine after the Revolution of the Young Turks (1908-1909)', <i>Studies on Palestine during the Ottoman Period</i> , Jerusalem 1975, pp. 190-210.	פרחי

י' צור, 'השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון-אפריקה בין שתי מלחמות העולם', יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 123-136.	צור
נ' קוז, 'דרי'ח ועדת החקירה מטעם ממשלת עיראק על מאורעות 1-2 ביוני 1941, פעמים, 8 (תשמ"א), עמ' 46-59.	קוז
כ' קסטל, 'שליחות באפריקה הצפונית', שורשים במזרח, א (תשמ"ו), עמ' 321-346.	קסטל
ג' קרמר, 'הציונות במצרים — 1917-1948', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 107-126.	קרמר
M. Roumani, 'Zionism and Social Change in Libya at the Turn of the Century', <i>Studies in Zionism</i> , VIII, 1 (1987), pp. 1-24.	רומני
ש' שגב, מבצע יכין, תל-אביב תשמ"ד.	שגב
י' שטרית, 'מודעות חדשה לאנומליית וללשון — ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט', מקדם ומים, ב (אלול תשמ"ו), עמ' 129-168.	שטרית
י' תגר, 'הפרהוד בכתבים בערבית מאת מדינאים ומחברים עיראקיים', פעמים, 8 (תשמ"ו), עמ' 38-45.	תגר



יעקב לוציאנסקי  
נער עולה ממארוקו  
(פסל עץ, 1955-1956, נבעת-ברנר)

יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

—  
לחקר הציונות והעלייה בקרב יהודי-המזרח הכטים מתוריימים

Author(s): מיכאל אביטבול

Source:

*Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* /

פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח

העליות הגדולות מאסיה (תשמ"ט 39, 1989), pp. 3-14

Published by: Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23427596>

Accessed: 06-07-2016 14:19 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact [support@jstor.org](mailto:support@jstor.org).

יד יצחק בן-צבי



Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח.

<http://www.jstor.org>